चितवनको मुक्तक साहित्य : अध्ययन र विश्लेषण

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, नेपाली विभागको स्नातकोत्तर
तह, एम.ए. दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

प्रभा मरहट्टा

त्रि.वि. दर्ता नं. : ३२०३४-९५

शैक्षिक सत्र : ०६४-०६५

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस
भरतपुर, चितवन
२०६८

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, नेपाली विभागको स्नातकोत्तर दोस्रो वर्षकी छात्रा प्रभा मरहट्टाले **चितवनको मुक्तक साहित्य : अध्ययन र विश्लेषण** शीर्षकको शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । निकै अध्ययन गरी परिश्रमपूर्वक तयार पारिएको प्रस्तुत शोधकार्यबाट म सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६८/०२/१३

....

दामोदर रिजाल

सह-प्राध्यापक

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस

नेपाली विभाग

भरतपुर, चितवन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय

वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, भरतपुर, चितवन

नेपाली विभाग

स्वीकृतिपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस भरतपुरका विद्यार्थी प्रभा मरहट्टाले नेपाली स्नाकोत्तर तह एम.ए. दसौं पत्रको प्रयोजनका निम्ति प्रस्तुत गरेको **चितवनको मुक्तक साहित्य : अध्ययन र विश्लेषण** शीर्षकको यो शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन-समिति

प्रा.डा. नारायणप्रसाद खनाल

विभागीय प्रमुख

....

दामोदर रिजाल

सह-प्राध्यापक तथा शोधनिर्देशक

....

सहप्राध्यापक भागवतशरण न्यौपाने

बाह्यपरीक्षक

मिति : २०६८/०३/०५

....

कृतज्ञता ज्ञापन

चितवनको मुक्तक साहित्य : अध्ययन र विश्लेषण शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्र स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको पाठ्यक्रमअनुसार दसौँ पत्रको प्रयोजनका लागि तयार पारिएको हो । मैले यो शोधपत्र मेरा आदरणीय गुरू सहप्रा. दामोदर रिजालज्यूको आत्मीय सहयोग एवम् कुशल निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । आफ्नो अति व्यस्त समयबाट फुर्सद निकालेर प्रस्तुत शोधपत्र तयारीका निम्ति आवश्यक सामग्रीसहित उचित सुझाव एवं निर्देशन प्रदान गर्नुहुने शोधनिर्देशक गुरूज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता अर्पण गर्दछु ।

प्रस्तुत शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न विभागीय स्वीकृति प्रदान गरी आवश्यक सुझाव एवं सल्लाह दिनुहुने विभागीय प्रमुख आदरणीय गुरू प्राध्यापक डा. नारायणप्रसाद खनालज्यूप्रति पनि म हृदयदेखि नै आभारी छु ।

यस शोधपत्रको तयारीका क्रममा आफ्नो तर्फबाट आवश्यक सामग्री र सुझाव प्रदान गर्नुहुने आदरणीय गुरूवर्ग प्राध्यापक डा. गणेशप्रसाद खराल, सह-प्राध्यापक श्री कपिल अज्ञात, श्री भीष्मराज पौडेल, श्री गोविन्दराज विनोदी, श्री रामबाबु घिमिरे, श्री पुष्प अधिकारी 'अञ्जलि', डि.आर. पोखेल, श्री धनराज गिरी लगायतका विद्वत्वर्गप्रति पनि आभार प्रकट गर्दछु ।

सामग्री सङ्कलनका क्रममा आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराउने वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस पुस्तकालय परिवारप्रति आभारी छु । यसैगरी शिक्षा आर्जनको मार्ग खुल्ला गराई मेरो शिक्षामा सदा चासो देखाई अनवरत शिक्षाआर्जनका लागि प्रेरित गरिरहनु हुने प्रेरणास्रोत तथा घरायसी समस्याबाट स्वतन्त्रता दिँदै शोधपत्र तयार गर्न उचित वातावरण मिलाएर सम्पूर्ण झन्झट आफैँले स्वीकार गर्ने मेरा आदरणीय जीवनसँगी श्री शिव कोइराला तथा यस समयमा मलाई नसताई छिटो तयार गर्न सगाउने छोराहरू प्रज्वल र प्रभास कोइरालालाई पनि विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । यस शोधपत्रलाई शुद्धसँग टङ्कन गरिदिनुहुने के.बि. डिजाइनका भाइ कमल गुरूङप्रति आभार प्रकट गर्दछु ।

अन्त्यमा म प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय, वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस नेपाली विभागसमक्ष पेस गर्दछु ।

मिति: २०६८/०२/१३

....

प्रभा मरहट्टा
वीरेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस
नेपाली विभाग
भरतपुर, चितवन

विषयसूची

स्वीकृति पत्र

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

कृतज्ञता ज्ञापन

परिच्छेद : एक

शोधपरिचय

१.१	शोधपत्रको शीर्षक	1
१.२	शोधप्रयोजन	1
१.३	शोधको विषयपरिचय	1
१.४	शोधसमस्या कथन	2
१.५	शोधपत्रको उद्देश्य	2
१.६	पूर्वकार्यको विवरण र समीक्षा	3
१.७	शोधपत्रको औचित्य र महत्त्व	6
१.८	अध्ययनको क्षेत्र र सीमा	6
१.९	शोधविधि	6
१.१०	शोत्रपत्रको रूपरेखा	7

परिच्छेद : दुई

मुक्तक-सिद्धान्तको परिचय

२.१	मुक्तक - सिद्धान्तको परिचय	9
२.२	मुक्तकको व्युत्पत्ति/उद्भव	10
२.३	मुक्तकका आवश्यक तत्त्वहरू	13

२.४ मुक्तकको पूर्वीय सिद्धान्त 22

२.७ मुक्तक सम्बन्धी नेपाली सिद्धान्त 25

२.८ निष्कर्ष 28

परिच्छेद : तीन

चितवन जिल्लाको सङ्क्षिप्त परिचय र नेपाली मुक्तकको विकासक्रम

३.१ चितवन शब्दको व्युत्पत्ति र नामकरण 29

३.२ भौगोलिक स्वरूप 31

३.३ जलसम्पदा 31

३.४ ऐतिहासिक, धार्मिक र पर्यटकीय स्थलहरू 31

३.५ धर्म, जाति र भाषा 32

३.६ जनसङ्ख्या, शिक्षा र स्वास्थ्य 32

३.७ चितवन जिल्लाको साहित्य सृजनाको पृष्ठभूमि र परम्परा 33

३.७.१ प्रथम चरण (२०१६-२०२४) 34

३.७.२ द्वितीय चरण (वि.सं. २०२५-२०४६) 35

३.७.३ तृतीय चरण (२०४७ देखि वर्तमानसम्म) 37

३.८ नेपाली साहित्यमा मुक्तकको प्रवेश र विकासक्रम 41

३.९ नेपाली मुक्तक परम्परा, मुक्तककार र पुस्तक यात्रा 45

३.१० निष्कर्ष 48

परिच्छेद : चार

चितवनका प्रतिनिधि मुक्तककार र तिनका मुक्तककृतिहरूको विश्लेषण

४.१ चितवनका प्रतिनिधि मुक्तककार 50

४.२ चितवनबाट प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रहहरू 51

४.३ मुक्तककार रामबाबु घिमिरे 52

४.३.१ रामबाबु घिमिरेको ‘मुक्तक सङ्ग्रह’ मुक्तकसङ्ग्रहको अध्ययन 53
४.३.१.१ शीर्षक 54
४.३.१.२ लयविधान 54
४.३.१.३ कथनपद्धति 55
४.३.१.४ भाषाशैली 56
४.३.१.५ संरचना 56
४.३.१.६ भाव र विचार 59
४.३.१.७ बिम्बविधान र अलङ्कारविधान 66
४.३.१.८ निष्कर्ष 66
४.४ मुक्तककार केशवराज आमोदी 67
४.४.१ केशवराज आमोदीको ‘सत्ता-साधन’ मुक्तकसङ्ग्रहको अध्ययन 69
४.४.१.१ शीर्षक 69
४.४.१.२ लयविधान 69
४.४.१.३ कथनपद्धति 71
४.४.१.४ भाषाशैली 71
४.४.१.५ संरचना 72
४.४.१.६ भाव र विचार 74
४.४.१.७ बिम्बविधान र अलङ्कारविधान 81
४.४.१.८ निष्कर्ष 82
४.५ मुक्तककार धनराज गिरी 82
४.५.१ धनराज गिरीको ‘अर्थात्’ मुक्तकसङ्ग्रहको अध्ययन 85
४.५.१.१ शीर्षक 85
४.५.१.२ लयविधान 86
४.५.१.३ कथनपद्धति 87
४.५.१.४ संरचना 87
४.५.१.५ भाव र विचार 89
४.५.१.६ बिम्बविधान र अलङ्कारविधान 97
४.५.१.७ निष्कर्ष 97

४.६ मुक्तककार पुष्प अधिकारी अञ्जली 98

४.६.१ पुष्प अधिकारी अञ्जलीको ‘एक अञ्जुली घाम’ मुक्तक सङ्ग्रहको अध्ययन 100

४.६.१.१ शीर्षक 102

४.६.१.२ लयविधान 102

४.६.१.३ कथनपद्धति 103

४.६.१.४ भाषाशैली 103

४.६.१.५ संरचना 104

४.६.१.६ भाव र विचार 105

४.६.१.७ बिम्बबिधान र अलङ्कार विधान 113

४.६.१.८ निष्कर्ष 114

४.७ पुष्प अधिकारी अञ्जलीको ‘जून फूलेको बस्ती’ मुक्तकसङ्ग्रहको अध्ययन 115

४.७.१ शीर्षक 116

४.७.२ लयविधान 116

४.७.३ कथन पद्धति 117

४.७.४ भाषाशैली 117

४.७.५ संरचना 117

४.७.६ भाव र विचार 119

४.७.७ बिम्बविधान र अलङ्कारविधान 125

४.७.८ निष्कर्ष 125

४.८ मुक्तककार कपिल अज्ञात 126

४.८.१ कपिल अज्ञातको ‘अनुभूतिको उमङ्ग’ मुक्तकसङ्ग्रहको अध्ययन 128

४.८.१.१ शीर्षक 129

४.८.१.२ लयविधान 129

४.८.१.३ कथनपद्धति 130

४.८.१.४ भाषाशैली 131

४.८.१.५ संरचना 132

४.८.१.६ भाव वा विचार 133

४.८.१.७ बिम्बविधान र अलङ्कार विधान 142
४.८.१.८ निष्कर्ष 143

परिच्छेद : पाँच

उपसंहार 145

सन्दर्भसामग्रीसूची

क) प्रमुख सन्दर्भग्रन्थ सूची 149
ख) सहायक सन्दर्भग्रन्थ सूची 149
ग) सन्दर्भ पत्र पत्रिका सूची 151

तालिका सूची

तालिका सङ्ख्या

१	चितवनबाट प्रकाशित मुक्तक सङ्ग्रहहरू	51
२	मुक्तककार रामबाबु घिमिरेद्वारा प्रकाशित कृतिहरू	52
३	केशवराज आमोदीका प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरू	68
४	धनराज गिरीका प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरूको विवरण	84
५	पुष्प अधिकारी अञ्जलीका प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरूको विवरण	99
६	कपिल अज्ञातका प्रकाशित पुस्तकाकार कृतिहरू	127

सङ्क्षेपीकृत शब्दहरू

अनु.	:	अनुवाद
ई.सं.	:	ईस्वी संवत्
एम.ए.	:	मास्टर अफ आर्टस्
एस.एल.सी.	:	स्कूल लिभिङ्ग सर्टिफिकेट
क्र.सं.	:	क्रमसङ्ख्या
गा.वि.स.	:	गाउँ विकास समिति
चौ.सं.	:	चौथो संस्करण
जि.एम.	:	जनरल म्यानेजर
जि.वि.स.	:	जिल्ला विकास समिति
डा.	:	डाक्टर
ता.सं.	:	तालिका सङ्ख्या
ते.सं.	:	तेस्रो संस्करण
त्रि.वि.	:	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
दो.सं.	:	दोस्रो संस्करण
नि.	:	निर्देशक
नं.	:	नम्बर
पृ.	:	पृष्ठ
पि.एम.	:	पार्लियामेन्ट मेम्बर
प्रा.	:	प्राध्यापक
बि.एड.	:	ब्याचलर अफ एजुकेशन
बि.ए.	:	ब्याचलर अफ आर्ट्स
भू.	:	भूमिका
मा.वि.	:	माध्यमिक विद्यालय
ले.	:	लेखक
वि.सं.	:	विक्रम संवत्
सम्पा.	:	सम्पादक
सं.	:	सङ्ख्या